

БЪЛГАРСКОТО ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ ПРЕД ЧЕТВЪРТВЕКОВНИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ ЮБИЛЕЙ

Привичката обезсилва изненадата. Има обаче сравнения, които не престават да ни изненадват и когато би трябвало да сме вече свикнали с тях.

В навечерието на 25-та годишнина от Деветосептемврийското народно въстание тези сравнения са неизбежни. Нали смисълът на всеки юбилей е да ни откъсне от късогледството на делничните тревоги — да ни изведе на висота, от която се обгръща с поглед извървяният път; да ни предизвика за размисъл върху близки и далечни перспективи. И тогава многократно повтаряни констатации започват да ни удивляват с правдивостта си. Неща, с които сме навикнали, ни изненадват отново — между другото и с това, че толкова бързо са станали обичайни за нас.

Погледът ни нехайно прекосява цифри и диаграми, снимки и скици, които запълват вестниците или „нагледните материали“, разлепени от някоя чевръста активистка на кварталната оф-организация. Достатъчно е обаче човек да преведе цифрите на езика на собствените си спомени, да проецира диаграмите върху собствения си бит, върху трудовите си условия, да ги съпостави с новите си очаквания и надежди, за да почувствува колко стремително се е изменяло и се изменя неговото общество.

Особено отчетливо и убедително би могъл да се „рекапитулира“ четвъртвековният социалистически път на България, ако се подредят и анализират в историческата им последователност проблемите, които партията и цялата ни общественост са имали да решават. Във всички клонове на живота те образуват възходяща линия — с разрешаването на едни проблеми, следващите стават все по-сложни и разностранни. А това е неопровержимо доказателство за творческия живец на социалистическото ни общество, за настъпателния му развой в областта на стопанството, държавната уредба и културата.

Възходяща линия характеризира и българското литературознание през изминатия четвърт век. Разбира се, от кратка уводна статия не може да се очаква да систематизира проблематиката и да очертае насоките на литературната наука у нас. Това би било в крещящо противоречие тъкмо с твърдението, че непрекъснато стават все по-сложни и многостранни задачите на литературното изследване. Днес повече от всякога преди са потребни съвместните усилия на всички български литератори. Дори само за да се формулират и степенуват откритите въпроси около преоценката на художественото наследство или оценката на текущия литературен процес се налага широко и задълбочено, компетентно обсъждане. В навечерието на 25-та годишнина от нашата социалистическа революция „Литературна мисъл“ би могла само да отбележи някои от вече откритите се научни проблеми, които възнуват сътрудниците на списанието и цялото ни литературознание. И това е неин дълг, тъй като кръглата годишнина, в която се утвърждава възможването на социалистическия строй в родината,

трябва да се отпразнува като тържество на дръзновението и творческото неспоконствие.

Малобройният отряд на нашите труженици на литературната наука няма причини да се чувствава пришълец на всенародния празник. Той е дал и продължава да дава скромен, но необходим принос за всестранното преобразуване на обществената ни действителност. Сложността на неговите проблеми и задачи, предизвиквала нееднократно колебания и бързопреходни „засечки“, е още един довод в полза на високоотговорната му мисия през този четвърт век.

Девети септември завари страната ни не само в стопанска бъркотия. Доколкото я имаше, официозната „култура“ бе обречена на неподражаемо безличие. Фашистката идеология, господстваща в Германия, Италия и други страни, фабрикуваше само купища високопарна фразеология. Обвързана с инстинктите и масовата психоза, тя не бе изобщо в състояние да си изработи някаква „собствена“ система. Само насърчаваше всичко ретроградно, противонаучно, нечовечно.

Българският фашизъм успя да впише в свой приход гражданското приспособленство на неколцина интелегенти. Той се опита да афишира свой литературен „вкус“ чрез страниците на „Зора“ и две-три новоизлюпени списания. Но и той като германският си първомодел не можеше да очаква собствена литературна методология с ясно очертани контури. Идейните си поражения той нанесе предимно чрез отровната атмосфера, която успя да създаде. И това предопредели първоначалните задачи на нашето литературознание непосредствено след народната победа.

Още при буржоазните обществени условия марксистко-ленинската естетика бе завоювала у нас възлова позиция. Успехите на социалистическо-реалистическата художествена литература бяха значителни. Най-изтъкнати представители на художествената ни мисъл бяха спечелили признанието си с произведения в демократичен и реалистичен дух, пропити от социално-критическа идейност. Всичко това даваше основание на литературната наука и критика след Девети септември да си постави по-далечен прицел: не само да проветри културния ни живот от спарения въздух на фашизма, но и да предприеме настъпление срещу цялата буржоазна идеология. Перспективата за утвърждаване на социалистическия реализъм като основен художествен метод в българската литература бе по това време така очебийна, както и господството на марксистко-ленинското литературознание.

Ясната идеологическа стратегия ще ни обясни оня изключително интересен и плодоносен подем на литературната наука и критика у нас в края на 40-те и началото на 50-те години, който напоследък сме сякаш склонни несправедливо да пренебрегваме, ръководени от възискателността на днешните си представи. А какво най-вече ни смущава в тогавашната дейност на българското литературознание?

Твърде често опитите да се омаловажи направеното от нашата литературна наука и критика в края на 40-те и началото на 50-те години заради допусканото опростителство се дължат (колкото и парадоксално да звучи това) тъкмо на опростителско отношение към фактите от близкото ни минало. Строго погледнато, днешното недоволство може да бъде насочено не срещу принципите, които отстояваше и се мъчеше да разработва нашето литературознание от това време, а срещу несполучливите подстъпи към приложението на тези принципи; не срещу идеологическата стратегия, а срещу неналучканата тактика за нейното осъществяване. Колкото наложително е да се отърсваме от частичните заблуди и увлечения на предишното ни литературознание, толкова повърхностно и несправедливо ще е да не забелязваме общата му, принципно сродната му линия с днешното.

Един от най-очевидните признаци за напредъка на нашата литературна

наука и критика е несъмнено обстоятелството, че и те разшириха извънредно много своята проблематика, особено в годините след Априлския пленум. Подобри се чувствително и подходът им към художествените явления — стана много по-гъвкав и разностранен. Както по отношение на проблематиката си обаче, тъй и спрямо методите си на интерпретация и оценка те следват няколко основни линии, утвърдени в първите години след Девети септември и водещи началото си още от пионерския период на марксистическата идеология в България.

Особени грижи положи и полага марксистическото литературознание у нас, за да осмисли общественото значение на художественото творчество. Тази задача бе изключително важна, тъй като десетилетия наред в България проникваха западните теории за самоцелния характер на изкуството, за мнимата противохудожественост на всяка обществено осъзната тенденция в литературния образ.

Погрешно би било да се мисли, че подобна проблема има изключително теоретичен характер, че е единствено от идейно- „профилактично“ значение, че нейното решаване лежи повече или по-малко встрани от непосредствената, непрекъснато изменяща се литературна практика. Развоят на нашето литературознание ни убеждава в тъкмо обратното. Разбира се, срещаха се, пък и още се срещат твърде абстрактни постановки на тази проблема. И те са особено досадни, когато общотеоретически положения се натрапват на конкретни литературни факти. Но това са епизодични явления. Може без преувеличение да се твърди, че усъвършенствването на нашето литературознание бе свързано предимно с все по-задълбоченото осмисляне на своеобразната роля на художествената литература в обществения ни живот.

И този процес на осмисляне има както субективна, тъй и обективна страна. С други думи казано, причините му следва да се търсят както в усилията на самото литературознание да преоценява и обновява непрекъснато собственото си идейно-методологическо въоръжение, тъй и в социалистическата ни действителност, благодарение на чийто възходящи изменения стана възможно все повече да се разширява идейният хоризонт на обществото, да се обогатяват литературните му представи и вкусове. Ако в първото десетилетие след социалистическата ни революция например би прозвучал като предизвикателство стремежът да се пусне „в обръщение“ поезията на един Теодор Траянов, в края на второто десетилетие бе вече мислима спокойната марксистическа преценка на тази твърде противоречива поезия, докато в началото на третото това се смята дори естествено. И същинската причина за тези превъплъщения не бива в никакъв случай да се редуцира до собствените представи на литературознанието. Тя се крие в атмосферата на самата стремително развиваща се действителност, чийто чувствителен инструмент са литературната наука и критика.

Днес — четвърт век след Девети септември — е видно много по-ясно от преди, как българското литературознание през този период заземаше стъпка по стъпка (макар понякога със забавяне и спъване) нови терени — както в областта на художественото наследство, така и в сферата на съвременната творческа практика. Първата му повеля бе да очертае истинското място на пролетарско-революционата и социалистическо-реалистичната ни художествена литература до Девети септември, преследвана или пренебрегвана от дотогавашното официозно литературознание. Същевременно то се зае да осветли народността на линия в следосвобожденската ни литература. В тази посока марксистко-ленинското ни литературознание имаше да се справя с две опасности. От една страна, то трябваше да обори буржоазно-националистическото „тълкуване“ на тази литература, а така също и естетическите тенденции към нейното омаловажаване. От друга страна, то трябваше да отстрани напълно от литературната ни нива и някои сектантски предубеждения към творчеството на Вазов, народниците и други подчертано демократични писатели. И при изпълнение на тази задача

литературната ни наука и критика не бяха без приемствени връзки. Предстоеше им да доразвият опита на своите предходници от края на 30-те години, когато по силата на историческа необходимост се завършваше процесът на ленинизация в нашето марксистески ориентирано литературознание.

От самото начало новото ни литературознание схващаше критическия реализъм като естествен предтеча на социалистическо-реалистическия метод, към чието утвърждаване като основен художествен метод в българската литература бяха насочени главните усилия. Това обаче не означава, че отношението и научният подход към критико-реалистическото художествено наследство бяха изкристализирали веднъж завинаги. При по-внимателно вглеждане в проявите на литературознанието през няколко последователни години ще забележим, как то постепенно от първоначално повече „тематичния“ интерес към критико-реалистичното художествено наследство започна да обръща все по-голямо внимание на неговото психологическо богатство, на цялостната му поетика.

Един от основните принципи на марксистко-ленинската наука и критика е Лениновото указание за „двете линии“ във всяка национална култура. От този принцип се ръководеше и нашето литературознание от края на 40-те и началото на 50-те години. И ако днес бихме могли да изразим недоволство, че понякога то прекалено щедро отстъпваше на „буржоазната линия“ в националната култура някои значителни литературни постижения, причината за това не се крие, разбира се, ни най-малко във верния принцип. Пак Ленин предупреждаваше, че новата социалистическа култура ще се създава, като онаследява всичко ценно в предишната (в това число и в буржоазната) култура. Тъкмо това обаче означаваше, че художественото наследство се овладява успоредно с изграждането на новата социалистическа литература. И днес бихме могли определено да изтъкнем, че погледът на нашето литературознание към по-близкото и по-далечното минало ставаше толкова по-многогранен и проникателен, колкото повече се разширяваше сферата на съвременното творчество, колкото повече се усъвършенствуваше общественият усет за естетическа ценност, колкото повече духовни богатства създаваше самото социалистическо общество.

Това не облекчаваше, а по-скоро затрудняваше литературната наука и критика. С разширяване на погледа към художественото наследство не намаляваше ролята си принципът за „двете линии“ във всяка национална литература. Тъкмо обратното: увеличаваше се неговото значение, тъй като литературният изследовател не можеше вече да отсява на едро литературните факти и да ги прехвърля в графата ту на буржоазната, ту на народностната култура, а трябваше да анализира вещо и убедително как тези две противоположни линии пронизват конкретните художествени явления — противоречивото творчество на едно направление, на отделен автор, разнопосочното въздействие на единична художествена творба.

Не без усилия и не без задръжки беше преоценено делото на писатели като Стоян Михайловски и Пенчо Славейков, по-късно на Петко Тодоров и Йордан Йовков, а през 60-те години на Кирил Христов и символистите. Дори тематичната насоченост на преоценяващото литературознание вече подсказва, че се касаеше наистина за обогатяване на кръгозора спрямо специфичната обществена роля на литературата. Още по-недвусмислено би проличало това, ако бихме проследили по-подробно как литературният телескоп е менял лещите си и по отношение на отделни творби на Пенчо Славейков или Яворов, на Йордан Йовков или който и да е друг по-противоречив, по-сложен автор.

Разбира се, у различните литератори „смяната на лещите“ не се извършваше по еднакъв начин. Доловили тенденцията към разширяване на кръгозора, някои от най-активните ни критици избързваха да включат първи в дневния ред непо-

ставяни проблеми или да насочат вниманието към писатели, обкръжени още с мълчание, дори с известно подозрение. Това костваше на тези литератори немалко главоболия, но пък и често ги възнаграждаваше с чувството за предимството на начинателя, проправил си партина към Пенчо Славейков или Йовков, която по-късно се е превърнала в широк път на научното изследване. Бързият вървеж към новата проблематика даваше същевременно достатъчно храна и на по-консервативно настроени литературоведи и литературни критици. Тясна опора бе предпазливостта. Основание им даваше реално съществуващата опасност, избързането да доведе до нарушаване на основни максими на марксистко-ленинската литературна наука. Ето защо бихме постъпили крайно несправедливо, ако с етикета „консервативност“ изместим научното обяснение на трудния път, извървян от литературознанието ни през този четвърт век. Преди всичко трябва дебело да се подчертае, че наличието на нюанси в дейността на отделните литератори не ни освобождава ни най-малко от задължението да държим сметка преди всичко за основната линия, за общия процес, спрямо който не можеше да прави изключение нито един от представителите на новата ни литературна наука и критика. Пък и достатъчно би било за вземем за еталон днешното ни отношение към който и да е значителен писател от миналото, за да ни се стори остаряло и „консервативно“ онова предишно гледище, което в края на 40-те и началото на 50-те години е проправяло нови пътища.

Дълбоката причина за това трябва да се търси в историческия преход, направен от съвременната ни литература към творческото усвояване на социалистическия реализъм. Всенародният революционен патос на първите години след народната победа бе много благоприятно условие, могъщ начален гласък за движението на цялата ни национална литература към висотите на социалистическо-реалистическия художествен метод. Първоначалната стремителност имаше обаче и опъка страна. Възвишената задача за създаване на крупни художествени произведения в социалистически дух можеше лесно да се принизи до някоя зловодневни настроения и представи. Ясната идейна стратегия не можеше да се подкрепи още с достатъчно зрели художествени плодове от следреволюционно време. Новосъздаваната литература беше ярка, партийно целенасочена и емоционално приповдигната, но по своята дълготрайност и художествена дълбочина отстъпваше чувствително на това, което завари като свое партийно наследство отпреди Девети септември: поезията на Смирненски, Вапцаров и Радевски, белетристиката на Караславов.

С какво можеше и трябваше да се заеме литературната ни критика при тези условия? Тя трябваше да се нагърби с неблагоприятната задача да прозре перспективното в зловодневното, да защитава неродената голяма литература на новото общество с аргументи, изковани от наличната суровина — многобройни агитки и „календарни“ стихове, искрено патетични и нравоучителни, но в художествено отношение трудно защитими разкази, пиеси с много гърмежи и външни сблъсъци, но с недостатъчен вътрешен заряд. Тя чувствуваше например, че трябва да се опълчи решително на субективистическите и формалистическите увлечения в поезията, за да я спечели за психологическо проникване в ръководещите идеи на времето. Ала тъй като трябваше да защитава правилната линия на развигие с доводи, взети от зловодневното творчество, което още не беше загребало от дълбочините на живота и нямаше ясна представа дори за същинските монументални измерения на възпяваната от него епоха, литературната ни критика и наука неминуемо допускаха опростителство. Покрай реалната опасност от субективизъм или формализъм насочваха стрели и срещу литературни явления, които десетилетие-две по-късно се оказаха в талвега на съвременното ни художествено творчество. Така стеснението на кръгозора и при преценката

на художественото наследство бе предимно дедукция на реалните съотношения в литературния живот.

Върху литературния процес оказваха понякога влияние и някои извънлитературни факти. Осъдените от Априлския пленум на ЦК на БКП опити да се подмени партийното ръководство на творчеството с пряко административане, да се натрапват на литературата субективни предпочитания и вкусове, тласкаха към сивота и схематизъм, водеха до появата на анемични произведения. Осъдените от партията погрешни методи на ръководство спъваха особено много дейността на литературната наука и критика, но в края на краищата не можаха да спрат литературния процес, който — особено през последните десетина години — доведе социалистическото ни художествено творчество до истинска зрелост. И доколкото литературознанието ни трябваше да преживява идейни и методологически сътресения (както в отношението си към съвременната литература, тъй в и подхода си към художественото наследство), те настъпваха всъщност тогава, когато някое изключително постижение на поезията или художествената проза излизаше извън рамките на установените представи, като налагаше по най-неудусмислен начин по-широко разбиране на специфичната функция, упражнявана от литературата в социалистическото ни общество.

Със зрелостта на художествената ни литература настъпи и зрелият етап на литературната ни наука и критика. Отшумяха дискусиите за противоречивото единство между мироглед и художествен метод. Литературата вече не се стяга в корсета на една грубо гносеологична теория. Вулгарният социологизъм престана да дава тон на литературните оценки. И изведнъж стана ясно, че зависимостта на литературата от обществения живот може да се обяснява много по-резултатно и без опростителски формулировки; че познавателното значение на художествените образи не подлежи на съмнение и когато тези образи не се приписват до единственото задължение да доставят знания и познание; че за да се оцени изключително отговорната възпитателна роля на изкуството, не е наложително да се премълчава способността му да доставя радост и наслада. Осъзна се преди всичко, че партийността и художествеността на литературата не са „едно до друго“ съществуващи качества, а образуват неразкъсваемо единство.

Въведени бяха нови понятия, които позволяват да се осветли по-прецизно литературният процес. Критико-реалистическото наследство бе проучено много-странно и задълбочено. Обърнато бе внимание на психологическата проблематика на литературата. Крупни изследвания бяха предприети от аспекта на народопсихологията и нейното отношение към литературния процес. Бяха осъществени много интересни опити да се установят специфично-националните модели на нашата литература, които обаче не я отделят, а я приобщават към световноисторическия литературен процес. От марксистически позиции бе хвърлена нова, обилна светлина върху „парливите“ въпроси на литературното ни минало — символизма, индивидуализма и пр. На широка основа бе поставена проблемата за взаимовръзката на традицията с новаторството. Задълбочени трудове се появиха върху майсторството на писателя и връзката му с идейността в творчеството. На сериозни резултати се радват изследванията върху стиловите особености на българския разказ, на „психологическия реализъм“ в българската литература и т. н.

Радостни успехи постигна нашето литературознание при разработката на проблемите около националното ни Възраждане. Не по-малко радостен е фактът, че напоследък се обръща поглед към старобългарската литература не само от филологическа или историографска, но и от литературоведска изходна точка. Изследват се връзките на националната ни литература с чуждите литератури, предимно с руската и съветската. Появиха се редица монографии върху чуждестранната литература, някои от които се занимават с най-нови и актуални

явления в съвременния Запад и дават по такъв начин принос в борбата с чуждата идеология.

Един от най-ярките белези за успех на нашата литературна наука си остават все пак трудовете, които се заемат да обхванат цялостния литературен процес у нас, да очертаят неговите главни насоки, да поставят възловите му проблеми. Заедно с многократно умножените монографии върху отделни писатели и творчески направления, тези трудове ще спомогнат извънредно много да се възсздаде напълно, от марксистко-ленински позиции картината на българското литературно развитие.

Изобщо проявите на нашето литературознание през последните години са толкова различни и проблематиката е толкова разнообразна, че би било нужно много по-обширно място само за изброяване на трудовете или споменаване на темите. Всички тези успехи на литературната ни наука в съпоставка с извървяния път от 9-ти септември 1944 г. до днес ни навеждат на два основни извода:

Първо. Литературната наука е неотделима от съвременната литературна атмосфера, от непосредствените успехи и слабости на литературното творчество. Накъдето и да насочи поглед — към националното ни минало или към чуждестранни художествени светове, към общотеоретически разсъждения или към „текуща“ проблематика — тя неотменно има за цел, критерий и определител днешното състояние и днешните грижи на българската социалистическа литература.

Второ. Особено важна нейна задача днес е да постави своята методология в съответствие с положението, което вече си е извоювала. Бързият растеж на литературознанието налагаше да се използват нови и все по-различни подстъпи към литературните факти — от социологическия разрез на творбата до структуралния, от психологическия анализ до прецизната фактология. Това създаде обаче твърде благоприятна почва за разпространение на еkleктизма. Опасността от него напоследък се осъзнава все по-отчетливо. Тя може да бъде превъзмогната напълно обаче, без всякакви страхове от залитане към структурализма или психологизма, към социологизма или фактологичността, само чрез активна творческа разработка на методологическите проблеми на литературознанието в духа на диалектическия материализъм, чрез съчетаване на историчния с творческия подход към литературата.

При изпълнение на високоотговорната си мисия през този четвърт век българското литературознание е чувствувало неотклонно подкрепата на партията, опирало се е на нейния исторически опит, ръководило се е от нейната политическа мъдрост. За партията не подлежи на съмнение, че „въпросът за мястото на творците не е въпрос, който засяга само тях. Това е преди всичко обществен въпрос. Творчеството на големите автори е капитал, който принадлежи на народа. И ние не можем да допуснем девалвация на националните и класово-партийни ценности. Такава девалвация е недопустима не само защото тя засяга миналото. Тя е недопустима още и поради това, че обръквайки понятията за ценностите, застрашава бъдещето на литературата и изкуството“ (Тодор Живков).

Очевидно, грижите на партията се разпростират до най-съкровениите стремежи на литературната наука, както свидетелствува за това особено речта на др. Тодор Живков от 14 март т. г. Нали през изминалия четвърт век главните усилия на литературознанието ни са били насочени към това да осветли националните ни и класовопартийни художествени ценности с оглед съвременните задачи на литературния живот, да приобщава народните маси към културното минало, да трасира пътя на днешните писатели към значителни творчески постижения. В речта си др. Тодор Живков утвърждава тази линия на нашата литературна наука, като с изключителна грижовност ни предпазва от възможни увлечения. Така литературознанието ни получава нов ориентир във възходящото

си развитие. Партията проявява възискателност към него, тъкмо защото е убедена във високоотговорната му обществена роля. „Нашата партийна художествена критика — подчертава др. Тодор Живков — е призвана не само да констатира фактите, но и активно да се намесва в художествено-творческия процес, да съдейства за неговото насочване в нужната на нашето общество посока.“

*

И в навечерието на четвъртвековния социалистически юбилей литературната ни наука не може да се почуствува в „отпуска“ от своите делнични проблеми и грижи. В това няма нищо неестествено. Тъкмо нейните нараснали проблеми и грижи я приобщиават към всенародното тържество, на което ще се отбележи не само вече постигнатото, но преди всичко и решимостта да се изведе родината ни към нови върхове в стопанството, обществената уредба и културата.